

ФИЛОСОФИЯ ИЛИМДЕРИ
ФИЛОСОФСКИЕ НАУКИ
PHILOSOPHICAL SCIENCES

Ботоканова Г.Т.

ЭЛДИК МЕДИЦИНАДАГЫ САЛТТУУ БИЛИМДЕР

Ботоканова Г.Т.

ТРАДИЦИОННЫЕ ЗНАНИЯ В НАРОДНОЙ МЕДИЦИНЕ

G. T. Botokanova

TRADITIONAL KNOWLEDGE IN FOLK MEDICINE

УДК: 61(575.2)

Макалада кыргыздардын элдик медицинасындагы салттуу билимдери каралат. Көчмөн кыргыздардын салттуу дарыгерлиги адамдын абалы, организмдин суук жана ысык башаттарынын айкалышынан көз каранды болгон, дуалдуулук идеясына негизделген. Автор, кыргыздардын дарылык касиетке ээ өсүмдүктөрдү, жаныбарлардан алынган заттарды, табигый булактар жана хирургиялык аспаптарды пайдалангандыгы, алардын өсүмдүктөр, жаныбарлар дүйнөсүнүн табиятын, адамдын организминин маңызын терең билгендигинен кабар берерин белгилейт. Жыйынтыгында автор, тажрыйба жүргүзүү жана аны рационалдуу интерпретациялоонун маанилүүлүгү салттуу дарыгерликте фактологиялык материалдардын үстөмдүгүн бекемдейт деген корутундуга келет.

Негизги сөздөр: салттуу билим, элдик медицина, организмдин дуалдуулугу, рационалдуулук, байкоо, тажрыйба, хирургиялык аспаптар.

В данной статье рассматриваются традиционные знания в народной медицине кыргызов. Обосновывается положение о том, что в основе традиционной медицины кыргыза-кочевника лежала своеобразная идея дуальности человеческого организма: состояние человека зависит от сочетания определенного количества теплого и холодного начала в организме. Автор отмечает, что использование целебных свойств растений, веществ животного происхождения и природных источников, использование хирургических инструментов говорит о глубоком познании природы растительного и животного мира, сущности организма человека. В заключении автор приходит к выводу, что преобладание значительного фактологического материала в традиционной медицине подтверждает значимость наблюдения и опыта, фиксации фактов и их рациональной интерпретации.

Ключевые слова: традиционные знания, народная медицина, дуальность организма, рациональность, наблюдение, опыт, хирургические инструменты.

This article deals with traditional knowledge in folk medicine of Kyrgyz people. The author substantiates the position that the traditional medicine of the Kyrgyz nomad was based on an original idea of the duality of the human body: the state of a person depends on the combination of a certain amount of a warm and cold beginning in the body. The author notes that the use of medicinal properties of plants, animal substances and natural sources, the use of surgical instruments speaks of a deep knowledge of the nature of the plant and

animal world, the essence of the human body. In conclusion, the author concludes that the predominance of significant factual material in traditional medicine confirms the importance of observation and experience, facts recording and their rational interpretation.

Key words: traditional knowledge, folk medicine, duality of the organism, rationality, observation, experience, surgical instruments.

Кыргыз элинин жаратылыш боюнча салттуу билимдеринин негизин малчылык, дыйканчылык, элдик дарыгерлик тууралуу билимдер түзөт. Бул билимдер күнүмдүк тажрыйбаны жана баамдоону ичине камтыган, илимге чейинки айлана-чөйрөнү дүйнөнү кабылдоо боюнча алгачкы көз караштар болуп эсептелет. Кыргыздардын салттуу билимдеринде орчундуу орунду медициналык билимдер ээлейт. Биздин ата-бабаларыбыз адамды курчап турган айлана-чөйрөнү, материалдык дүйнөнү бир бүтүндүк катары кабылдаган. Адам айлана-чөйрө менен жуурулушуп, анын физикалык жана руханий абалы, ошол айлана-чөйрөгө байланышкан. Жалпы жандуу нерселердин, анын ичинде адамдын ден соолугунун саламат болушу жаратылыштан көз каранды. Ошондуктан биздин ата-бабаларыбыз оорулууну таза абада, табигый азык заттар менен дарылашкан. Бул эрежени жетекчиликке алуу менен оорулууну жайлоого чыгарып, дарылык касиети күчтүү кымыз жана жаңы союлган малдын этинен кайнатылып даярдалган тамак менен дарылашкан.

Көчмөндөрдүн аң-сезиминде ар кайсы нерсеге сыйынуучу ишенимдери жана сырдуу көз караштар басымдуулук кылганына карабастан, кеселди дарылоодо элдик дарыгерликке басым жасашкан. Элдик дарыгерликти табыптар, тамырчылар, кыл тамырчылар, аялдардын төрөтүн кабыл алып, наристенин киндигин кесүүчү киндик энелер, сөөк сыныктарын калыбына келтирүүчү кыбачылар дарыгерлер катары эсептелген.

Кыргыздын элдик медицинасы, башка элдик медициналардай эле, эмпирикалык жана магиялык эки бөлүктөн турат. Кыргыз элинин элдик медицинасынын эмпирикалык бөлүгүнө муундан-муунга өткөн узак мезгил аралыгында байкоого жана тажрыйбага

негизделген дарылоонун ыкмалары кирет. Дарылоонун бул ыкмалары кыргыз салттуу медицинасында негизги орунда болгон. Алар илимий медицина үчүн уникалдуу маалыматтарды топтошкон, азыркы медицина элдик медицинадан өнүгүп чыккан.

Салттуу билимдер жыйналып топтолбосо, илимий чындык түптөлмөк эмес. Кээ бир салттуу эмпирикалык билимдер, илимий иликтөөлөрдүн натыйжасында теориялык билимдерге өзүнчө түшүндүрмө берүү менен илимий билимдерге негизги компонент катары эмпирикалык база түзүп берет.

Кыргыз элдик медицинасынын магиялык бөлүгүнө диний көз карашка багытталган дарылоонун жолдору кирет. Бул ыкмаларга: түрдүү магиялык аракеттер, даарымдар, айтымдар, ыйык китептерди окуу, сыйынуулар ж.б. кирет. Кыргыз элдик медицинасынын диний-мистикалык, магиялык бөлүгүн бакшы, түкүрчү, эмчи-домчу ж.б. түзгөн. Биздин изилдөөбүздүн максаты эмпирикалык тажрыйбага таянган салттуу медицина болуп эсептелет, ушуга байланыштуу элдик медицинанын магиялык, диний-мистикалык жактары изилдөө объекти катары каралбайт.

Салттуу медицинанын эмпирикалык бөлүгү табып, тамырчы (кан басымы аркылуу ооруну аныктоочулар), кыл тамырчы, киндик эне, кыбачы аттуу дарыгерлерден турган.

Салттуу медицинадагы бардык ооруларды архивдик материалдарга таянуу менен төмөнкүдөй бөлүштүрүүгө болот: *төрөт жана аялдардын оорулары, балдардын оорулары, сезгенүү, жараларды дарылоо, муун жана кол-бут, ич-ичеги, өпкө, баш, тери-шишик оорулары, келте, кара тумоо, безгек калтыратма, көз, тиши, кара жама, тамак оорулары, жылан жана курт чагуу, суук тийүү, сынуулар, ордунан чыгуулар, шал, жин, талма оорулары* [6].

Аталган оорулардын аттары элдик медицинада эмпирикалык тажрыйбанын бир нече белгилүү топтому чогулганын айгинелейт. Ден соолук адамдардын баалуулук системасында алгачкы орунда тургандыгын: *“Биринчи байлык – ден соолук, экинчи байлык – ак жоолук, үчүнчү байлык – жүз соолук”* деген эл арасында айтылган макалдан байкоого болот.

Кыргыз элдик медицинасында суу берүү, териге алуу, жылуу сууга салуу (арашан), ысыктоо, ушалатуу, кан алуу, сүлүк коюу, тамыр кармоо ж.б. ыкмалар кирген.

Б.Аманалиев белгилегендей: “Кыргыздардын эмпирикалык дарыгерлигинде өзгөчөлөнгөн идея адамдын организмдеги процесстер суук жана ысык оору деп бөлүнүп, ошого ылайык дарыланган” [4, 37-б.].

Белгилүү болгондой, сан менен сапат карама-каршылыктардын биримдигинен турат, сапат салыштырмалуу туруктуу, ал эми сан дайыма өзгөрүлмөлүү болот. Качан гана сандык өзгөрүүлөр чектен чыгып кеткенде, сапат өзгөрүлөт. Ошентип, салттуу медицинада адамдын ооругандыгынын себеби, адамдын

организминдеги мүнөздүн чегинен чыгышы – сан жана сапаттык биримдигинин, ысык менен сууктун тең салмактуулугунун бузулушу менен түшүндүрүлгөн. Ысык менен сууктун тең салмактуу айкалышынын бузулушу адам организмнин руханий жана физикалык абалы аркылуу сыпатталган. Адам организмнин табиятын мындай түшүнүү менен кыргыздар дүйнө карама-каршылыктардын биримдиги экендигин түшүнгөндүгүн айкындайт.

Адамдын организми: ысык жана сууктан турушу салыштырмалуу туруктуу система, анда бул эки башат жанаша туруп эле тим болбостон, бири-бирине таасир этишет, организмде белгилүү өзгөрүүлөрдү, тең салмактуулуктун бузулушун пайда кылып жана белгилүү шарттарда ооруну козгойт. Карама-каршы “күчтөрдүн” тең салмактуулук идеясы – ысык жана суук, кургак жана нымдуулук ж.б. байыркы грек медицинасынын негизинен да орун алган. Байыркы грек дарыгерлеринин көз карашында оору “организмдин жашоо ишмердүүлүгүн аныктоочу “ширелердин” тең салмактуулук катышынын бузулушунан келип чыгат. Бирок бул “ширелердин” саны жана мүнөзү туралуу гиппократчылар бир пикирде болгон эмес” [10, 233-б.].

Кыргыз дарыгерлери (*табып, кыл табып, тамырчы, кыл тамырчы*) кан тамырды кармап оорунун себебин аныкташкан. Оорунун мүнөзүн аныктоодо тамыр кармоо чечүүчү фактор болгон, ага ылайык мүнөздөп тамак ичүүнүн түрлөрүн белгилешкен. Организмде ысык же суук оорунун болушуна жараша дарылоо жүргөн. Дарыгердин милдети мүнөздөп тамак берүү аркылуу бузулган тең салмактуулукту калыбына келтирүү болгон. Анын ою боюнча, оору “ысык” же “суук” түрдө болгон. Кан тамыр катуу соксо, дене ысыса, тамакка табит тартпаса – “ысык оору”, кан тамыр жай соксо, тамакка табит болсо, дене ысыбаса – “суук оору” деп аныкталган. Сыркоого берилүүчү тамак-аш жана дары-дармек да “ысык” ооруга же “суук” ооруга ылайыкталып бөлүнгөн. “Ысык” ооруда оорулууга кайнатылган муздак суу ичиришип, башка тамак берген эмес. Мындай тамакты чектөө менен дарылоо бир нече айга созулган. “Суук” ооруда күчтүү ысык тамак (эт, май, жумуртка, кымыз ж.б.) берүү сунушталган. “Көпчүлүк тамырчылар жогоруда аталган ыкмалар менен ооруну аныктап, ага жараша мүнөздөп тамак беришкен” [6].

Кыргыздар тамактарды “ысык” жана “суук” деп бөлүшкөн. Эгерде оору “ысык” болсо (денеси ысыса) организмдеги суукту күчөтүшкөн, ал эми “суук” болсо, ысыкты күчөтүшкөн [4, 38-б.]. Дарылоонун натыйжасында организм сакайып, эки башат тең салмактуулукка келиши зарыл болгон.

Табыштардын пикири боюнча, эгер оорулуу анын берген сунушун аткарбаса, айыкпас дартка – «чарбысын ооруга» же «сүзөктөп» – өнөкөт ооруга айланып кетет дешкен. Бул ооруларды табыштар «*чар дары*» (түрдүү дарылардын аралашмасы, курама дары) менен дарылашкан [5, 849-б.].

Изилдөөчүлөр белгилегендей, аталган дары бир нече чөптөн даярдалган (алты-жети жанаяк), ошондой эле кайнатмага башка дарылык касиети бар өсүмдүктөрдүн тамырлары кошулган. «Чар дары», бирдей өлчөмдөгү күчтүү кошулмадагы уулуу чөптөрдөн жасалган [7].

Салттуу медицинада өзгөчө орунду сөөктүн сыныктары жана чыгып кетүү ээлеген. “Манас” эпосунда сөөктүн сыныктарына хирургиялык аспап катары “тинтүүрдү” жана “оржемил” деген дары өсүмдүктү, жаратылыштагы дарылык касиети бар “мумиену” колдонгондугу жөнүндө айтылат:

*Колу чыккан экен - деп
Колтугунан көтөрүп,
Чоюп жүргөн андан көп.
Сом жеринде ок бар - деп,
“Тинтүүр” менен кошулуп,
Ок жуткуруп окуштул,
Кустурма берип кустуруп,
Жүрөктөгү кара кан
Оржемил берип буздуруп,
Колу-буту сынганда
Мумия дары издешип [8, 91-б.].*

Сөздүктө “тинтүүр” ланцет (эки мизи курч хирургиялык аспап, заманбап медицинада скальпель [11, 685-б.] менен алмашылган) катары берилген. Тинтүүр (“тинг” деген этиш сөздөн) – элдик медицинада колдонулган аспап. Тинтүүрдү жараатка салып, адамдын денесине туруп калган окту, башка куралдардын сыныгын таап, канча тереңдикте жатканын билүү, ордунан козгоо үчүн пайдаланылган. Тинтүүрдү алтын, күмүш, темирден, кээ бир убакта табылгыдан да жасашкан.

Белгилүү окумуштуу-ветеринар А.Алдашев *аштар, сапсалга* аттуу хирургиялык аспаптар болгондугун эмгегинде белгилеген [3, 17-28-бб.]. Аштар – кыргыздардын элдик медицинасында колдонулган байыркы аспап. Кош миздүү болоттон жасалган курч бычак. Жоокердик заманда жараттагы бузук канды чыгарууда, денеде калып калган жебенин сыныгын же окту тилип чыгарып алуу үчүн колдонулган.

“Манас” эпосунда аштар, сапсалга тууралуу төмөнкүдөй саптар кездешет:

*Сом этине калды - деп,
Чыкпай туруп алды - деп,
Аштар алып колуна,
Тилип жаткан андан көп.
Токтогон окту аштарлар
Тилип аткан андан көп [8, 287-б.].*

Сапсалга – төрт кырдуу, эки жука жыгач таякчадан турган жаактуу, бир жак башы жаш кайыш же кылдан жасалган жип менен бекем байланып, экинчи жагы бош болгон кыпчытуучу аспап [3, 17-б.].

Байыркы кыргыздардын айлана-чөйрө менен тыгыз байланышта болушуп, көчмөн турмушта жашашы алардын чөптөрдүн дарылык касиеттерин жаземдебей өздөштүрө билүүсүнө өбөлгө түзгөн. Алар ар кандай чөптөрдүн дарылык касиетин,

аларды жыйноо убактыларын, колдонуу ыкмаларын жана сактоо жолдорун жакшы билишкен. Дары өсүмдүктөрдөн тундурма, күл майда жана дары майларын даярдашкан.

Байыркы кыргыздар *ак кодол* дары өсүмдүгүн элдик медицинада колдонушкан, тамырынан тундурма даярдашкан, аны муун жана баш ооруларын айыктырууда колдонушкан.

Уу коргошунду сөөк, муун, кызыл жүгүрүк, нерв ооруларында, көтөн чучугунун түшүүсүн (геморрой) дарылоодо жана адамга күч берүүчү каражат катары колдонулат. Ошондой эле, “аламан байгеге” чаптырган аттын ооздугуна байлап коюшкан. Ал аттын дем алуусун жакшыртып, кошумча күч-кубат берип турган.

Кыргыздардын салттуу дарыгерлигин орус элдик медицинасын изилдөөчүсү Г.А. Колосов да изилдөөгө алган. XIX кылымдын акыры XX кылымдын башында Кыргызстанга келген: “...Биз бир нече дарылоо методдоруна туш келдик, мисалы, котон жараны сымап менен, кургак учукту кымыз менен, ал эми жылан чакканда, чаккан жердин өйдө жагынан катуу таңып айыктырган учурларды көрдүк, булар илимий медицинанын талаптарына жооп берген туура жолдор.

Апийимди ооруну басуучу каражат катары колдонуу, сөзсүз туура натыйжасын берет. Табыптар колдонуп жаткан көк таштын эритмесин сыйпоо менен дарылоону (метилен көгөрткүчү) дерматологдор да сунуш кылышууда. Ал эми чаян чаккан жерди чаяндын майлуу тундурмасы менен сыйпоо илимий медицинанын өкүлдөрүн да ынандырган. Табыптардын сөөк чыгып же сынып кеткенде сөөктү калыбына келтирүү менен колдонгон дарылоолору көптөгөн дарыгерлер тарабынан (врачтар Шульц, Шварц) жактырылган” [2, 215-б.].

Байыркы кыргыздар жугуштуу ооруларга көп көңүл бурушкан, адамдардын же жаныбарлардын жугуштуу ооруларын байкап калышса, ооруну алдын алуу үчүн журтунан бөлүнүп башка жерге конушкан, оорулууларды башка боз үйлөргө калтырышкан. Архивдик материалдарда Ф.Полярковдун маалыматтары сакталган, анда кыргыздардын жугуштуу оорулардан алдын алуусу айтылат: “Сары гүл” (чечек) менен ооругандарды эски боз үйгө бөлүп, аларды караганга бул оору менен мурда ооруган карылыгы жеткен кемпирлерди дайындашкан, башка адамдар ал жакка катташкан эмес. Бул боз үй алыс жайгаштырылган. Тамак-аш боз үйдүн керегесинен берилген... Оорулуулардан кайтып келе жатканда, же сыркоо адам көз жумуп калса, кемпир алдын ала алынып келген кийимди кийип, мурунку кийимин өрттөп же жерге көөмгөн, чечек менен ооругандардын кийимдери да өрттөлгөн” [7].

Мындан тышкары ар кандай жараларды (кулгуна) ысытылган темир менен күйгүзүшкөн, ал эми бетке чыккан кыймада терини жана теринин клетчаткаларын тилишкен. Бул ооруларды дарылоо менен кыргыздар жугуштуу оорулардын келип чыгышы жана байланышы тууралуу билишкен. А.Айдара-

лиев: “Кыргызстандагы элдик дарыгерлик, башка элдердин медицинасындай эле, илимий медицинанын көптөгөн саамалыктарын өзүнө камтыйт” [1, 9-б.] - деп белгилеген.

Салттуу медицинада жаныбарлардан алынган дарылар да өзгөчө орунда болгон: “аюунун майы өзгөчө бааланган, аны ысык түрүндө пайдалануу сунуш кылынган. Аюунун майынан кийин кашкулактын майы, боору, чала бышкан кузгундун, жыландын, сагызгандын бышкан эти жана табыптын айтуусу менен колдонулган” [1, 7-б.].

Ичеги-карын ооруларында түрдүү өсүмдүктөрдү, алардын ичинен *адырашман, кызылмыя, эрмен, аркар от, көкөмерен, мамыры, ат кулактан* кайнатма, тундурмаларды даярдап, кеңири колдонушкан. Сыркоолорго каракол уу коргошуну менен *сарындыздын кайнатмасы* сунушталган. Каракол уу коргошунунун кайнатмасы уулуу деп эсептелгендиктен, дарыгерликте анын өлчөмүнө өзгөчө маани берилген [6, 7-б.].

Ичеги-карын ооруларында жаныбарлардан алынган дары-дармектер, мисалы, аюунун майы, жыландын териси ж.б. да колдонулган.

Салттуу дарыгерликте фактологиялык материалдардын үстөмдүгү жаратылыш көрүнүштөрү менен адам баласынын организминин ортосундагы өз ара байланышын, таанып-билүү процессиндеги байкоонун, тажрыйбанын ордун, ролун айгинелөө менен төмөнкүдөй тыянак чыгарууга болот:

– салттуу дарыгерликте адамдын организмин ысык жана суукка бөлүү эмпирикалык көп жылдык тажрыйбанын негизинде жаралган. Адамдын организминдеги ушул эки башат бири-бирине таасир берип, алардагы тең салмактуулук бузулган убакта ар кандай оорулар пайда болгон;

– дарылык касиетке ээ өсүмдүктөрдү, жаныбарлардан алынган заттарды, табигый гидро-термалдык булактарды колдонуу өсүмдүктөрдүн жана жаныбарлардын табиятын, адамдын организминин өзгөчөлүгүн, анын физиологиялык жана патологиялык абалы айлана-чөйрө менен тыгыз байланышта экендигин терең билгендигинен кабар берет.

Ошентип, байыркы кыргыздар дарылык касиети бар чөптөрдү таанып билүү менен гана чектелбестен, адам менен табияттын ортосундагы айкалышты тереңден аңдап билүүгө жетишкен. Бирок, дарылоонун мына ушундай алгылыктуу, рационалдуу методдору, ыкмалары, эмпирикалык тажрыйбалары менен диний-магиялык ыкмалар алмашылган учурлары да аз эмес.

Адабияттар:

1. Айдаралиев А. Развитие здравоохранения в Советском Киргизстане. - Фрунзе: Киргизстан: 1970. - 192 с.
2. Айтмамбетов Д. Культура киргизского народа во второй половине XIX и начале XX века. - Фрунзе, 1967. - 310 с.
3. Алдашев А.А. Этапы развития ветеринарии в Киргизии. - Фрунзе: Илим, 1989. - 124 с.
4. Аманалиев Б. Из истории философской мысли киргизского народа. - Фрунзе: Изд. АН Кирг. ССР, 1963. - С.76.
5. Кыргызско-русский словарь / Сост. К.К. Юдахин. - Бишкек: Шам, 1999. - 976 с.
6. КРУИАнын кол жазмалар фонду. Инв. №101.
7. КРУИАнын кол жазмалар фонду. Инв. №1638.
8. Манас: Эпос / Сагымбай Орозбак уулунун варианты боюнча. - Фрунзе: Кыргызстан, I китеп, 1978.
9. Манас: Эпос / Сагымбай Орозбак уулунун варианты боюнча. - Фрунзе: Кыргызстан, II китеп, 1979.
10. Рожанский И.Д. Древнегреческая наука. // Очерки истории естественных наук древности. - М.: Наука, 1982. - 277 с.
11. Советский энциклопедический словарь. - М.: Советская энциклопедия, 1985. - 1600 с.

Рецензент: д.филос.н., профессор Мукасов Ы.М.